

درسنامه علوم قرآن (۱)

تالیف

دکتر آمنه شاهنده

استادیار معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور

دکتر ابوالقاسم ولیزاده

استادیار معارف اسلامی، دانشگاه ارومیه

سرشناسه	:	شاهنده، آمنه، ۱۳۵۷-
عنوان و نام پدیدآور	:	درسنامه علوم قرآنی (۱) مولفان آمنه شاهنده، ابوالقاسم ولی‌زاده.
مشخصات نشر	:	ارومیه: دانشگاه ارومیه، انتشارات، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	:	۱۳۰ ص: جدول.
فروست	:	انتشارات دانشگاه ارومیه؛ ۳۰۱.
شابک	:	978-600-8681-92-2
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبا
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	قرآن -- علوم قرآنی -- راهنمای آموزشی (عالی) (Qur'an -- Qur'anic --) (Study and teaching (Higher sciences
شناسه افزوده	:	ولی‌زاده، ابوالقاسم، ۱۳۵۴-
شناسه افزوده	:	انتشارات دانشگاه ارومیه
رده بندی کنگره	:	۵/BP۶۹
رده بندی دیویی	:	۱۵/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی	:	۸۴۳۴۳۲۹

مرکز انتشارات دانشگاه ارومیه

ارومیه، کیلومتر ۱۱ جاده سرو، صندوق تلفن: ۳۱۹۴۲۲۷۴ - ۳۲۷۷۹۹۳ - ۰۴۴، دورنگار ۳۲۷۷۹۹۳۰

عنوان: درسنامه علوم قرآنی (۱)

تالیف: آمنه شاهنده، ابوالقاسم ولی‌زاده

ناشر: انتشارات دانشگاه ارومیه

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: قم، نشر هم میهن ۰۹۱۰۲۸۰۷۰۲۱

نوبت چاپ: اول

سال چاپ: ۱۴۰۰

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

قیمت پشت جلد: ۵۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۱-۹۲-۲

هر انسان عاقلی با نگاهی گذرا به قرآن مجید، متوجه لزوم فهمیدن معانی و مفاهیم آن می شود؛ گر چه هنوز اعتقاد محکمی به مبانی دینی نداشته باشد. جای شگفتی است که آگاه شدگان از این کتاب، در صدد فهم معانی آن نیامده اند و بیشتر کسانی که خود را پیرو این کتاب و خود را مخاطب آن می دانند، در فهمیدن مفاهیم و حقایق آن سستی می کنند. سزاوار است که پژوهشگران در هر عصری با استفاده از زحمات پیشینیان گام های بلندتری در راه رسیدن به اوج معارف قرآن بردارند؛ چرا که قرآن کریم طبق فرمایش قرآن ناطق امیر المومنین علی علیه السلام، اقیانوس بی کرانی است که به عمق آن نمی توان رسید و شگفتی های آن پایان نخواهد یافت (نهج البلاغه، خطبه ۱۸).

با توجه به افزایش روز افزون و متنوع شدن شبهات مطروحه در زمینه قرآن و معارف اسلامی، لازم است کار خود را با پایه ای محکم و شیوه ای متقن آغاز کنیم تا در برابر شبهات، سدّ شکست ناپذیر فکری و اعتقادی ایجاد کنیم. تنها کتاب آسمانی که از تحریف مصون مانده و بشر از آوردن حتی سوره ای کوچک همانند آن عاجز است، قرآن کریم است. این کتاب شریف برترین و آخرین پیام مکتوب خداوند و محور اتحاد تمامی مسلمانان است. نخستین گام برای ورود به دریای بی کران معارف قرآن، شناخت دقیق این کتاب گران سنگ و راه صحیح فهم آن است. از میان راههای مختلفی که برای راه یابی به معارف قرآن فراروی بشر قرار دارد، نزدیکترین راه بهره گیری از بیانات نورانی خود قرآن است. فهم صحیح قرآن مجید وابسته به مقدماتی است. علوم قرآنی مباحثی مقدماتی برای تفسیر قرآن و برداشت از آن است که از گذشته مورد توجه قرآن پژوهان بوده است. از صدر اسلام تاکنون پیروان قرآن بررسی های زیادی درباره قرآن و مسائل مربوط به آن نموده اند که حاکی از اهتمام شدید آنها به قرآن می باشد.

کتاب حاضر برای دو واحد درسی در مقطع کارشناسی برای درس علوم قرآنی در نظر گرفته شده است که امید است مورد استفاده دانشجویان و پژوهشگران علوم قرآنی قرار گیرد. در تألیف این کتاب سعی شده گلچینی از مباحث مهم علوم قرآنی مطابق با سرفصلهای وزارت علوم مطرح شود؛ از این رو در فصل اول کتاب به تعریف علوم قرآنی و ضرورت شناخت آن، جایگاه علوم قرآنی در تفسیر، اسامی و اوصاف قرآن، و در ادامه به ساختار شناسی و اولین و آخرین آیات و سور نازل شده پرداخته شده است. در فصل دوم به بیان اقسام وحی، کاتبان وحی، زبان وحی و شبهات مربوطه اقدام شده است و در فصل سوم به مباحثی هم چون اقسام و مراتب نزول قرآن، حکمت های نزول تدریجی، ترتیب و اسباب و کیفیت نزول و در آخر به ملاکهای تشخیص سور مکی و مدنی پرداخته شده است. بدیهی است دیگر مباحث علوم قرآنی هم چون تحریف ناپذیری قرآن، اعجاز قرآن، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و ... در جلد دوم این مجموعه قابل طرح خواهد بود.

از معاونت محترم پژوهش و دست اندرکاران انتشارات دانشگاه ارومیه که زحمت چاپ این مجموعه را پذیرفته اند، قدردانی می کنیم و نیز از داوران و ارزیابان کتاب حجج اسلام و المسلمین آقایان دکتر محمد حیدریزاد، دکتر ابراهیم عزیزی و دکتر رضا شکرزاده که با نکته سنجی های خود بر غنای کتاب افزودند و نیز از ویراستاران علمی و ادبی کتاب به ترتیب حجه الاسلام و المسلمین دکتر محمد حیدریزاد و آقای دکتر بهمن نزهت به خاطر تذکرات اصلاحی و ویرایشی مفیدشان تشکر می کنیم.

فهرست مطالب

- ۱ فصل اول: کلیاتی در علوم قرآن..... ۱
- ۱-۱ درس اول: مفهوم شناسی (۱)..... ۲
- ۱-۲ درس دوم: مفهوم شناسی (۲)..... ۸
- ۱-۲-۱ تعریف علوم قرآن..... ۸
- ۱-۲-۲ ضرورت شناخت و فواید علوم قرآن..... ۹
- ۱-۲-۳ جایگاه علوم قرآن در تفسیر..... ۹
- ۱-۲-۴ مهمترین کتب موجود در زمینه علوم قرآن..... ۱۰
- ۱-۲-۵ اسامی قرآن..... ۱۳
- ۱-۲-۶ اوصاف قرآن..... ۱۶
- ۱-۳ درس سوم: ساختارشناسی قرآن (۱)..... ۱۸
- ۱-۳-۱ آیه..... ۱۸
- ۱-۳-۲ نظم و ترتیب آیات در سوره های قرآن..... ۲۱
- ۱-۴ درس چهارم: ساختار شناسی قرآن (۲)..... ۲۵
- ۱-۴-۱ تعداد آیات قرآن و مکتبهای مربوط به آن..... ۲۵
- ۱-۴-۲ سوره..... ۲۷
- ۱-۵ درس پنجم: نزول قرآن (۱)..... ۲۹
- ۱-۵-۱ اولین آیه و سوره..... ۲۹
- ۱-۵-۲ جمع بندی نظرات در مورد آخرین آیه و سوره..... ۳۲
- ۱-۵-۳ بهترین راه حل تشخیص آخرین آیه قرآن..... ۳۶
- ۱-۵-۴ اولین آیه نازل شده..... ۳۷
- ۱-۵-۵ آخرین آیه نازل شده..... ۳۸

- ۳۸..... ۱-۵-۶ اولین سوره.....
- ۳۹..... ۱-۵-۷ آخرین سوره.....
- ۴۰..... ۱-۶-۶ درس ششم: نزول قرآن (۲).....
- ۴۰..... ۱-۶-۱ ترتیب سوره های قرآن.....
- ۴۵..... ۱-۷-۱ درس هفتم: سوره قرآن.....
- ۴۵..... ۱-۷-۱ تعداد سوره های قرآن.....
- ۴۶..... ۱-۷-۲ نام های سوره قرآنی.....
- ۵۱..... ۱-۷-۳ تعدد نام برخی از سوره ها.....
- ۵۲..... ۱-۷-۴ نام های بخش های مختلف سوره های قرآن.....
- ۵۳..... ۱-۷-۵ اعراب نام سوره ها.....
- ۵۴..... ۱-۷-۶ تعداد سوره ها و آیات قرآن.....
- ۵۸..... ۱-۷-۷ نحوه تشکیل سوره قرآنی.....
- ۶۰..... ۲ فصل دوم: پدیده وحی.....
- ۶۱..... ۲-۱-۱ درس هشتم: وحی شناسی (۱).....
- ۶۱..... ۲-۱-۱ مفهوم شناسی وحی.....
- ۶۶..... ۲-۲-۱ درس نهم: وحی شناسی (۲).....
- ۶۶..... ۲-۲-۱ اقسام وحی رسالی.....
- ۶۷..... ۲-۲-۲ امکان وحی.....
- ۶۸..... ۲-۲-۳ تفاوت وحی الهی با برخی مفاهیم مرتبط.....
- ۶۹..... ۲-۲-۴ تفاوت وحی با کشف و شهود عرفانی.....
- ۷۱..... ۲-۳-۱ درس دهم: کاتبان وحی (۱).....
- ۷۵..... ۲-۳-۱ ابزار کتابت.....

۴-۲ درس یازدهم: کاتبان وحی (۲) ۷۷

۱-۴-۲ کاتبان وحی چه کسانی بودند و چه نوع شخصیتی داشتند؟ ۷۷

۲-۴-۲ نویسندگان مدینه در صدر اسلام ۷۸

۳-۴-۲ حافظان وحی ۸۰

۴-۴-۲ تلاش صحابه پیامبر اکرم(ص) به حفظ قرآن ۸۰

۵-۲ درس دوازدهم: زبان وحی ۸۲

۱-۵-۲ احکام و تکالیف ۸۴

۲-۵-۲ امثال و حکم ۸۴

۳-۵-۲ سخن از سرای غیب ۸۷

۴-۵-۲ معارف و اصول شناخت ۸۸

۵-۵-۲ وحیانی بودن ساختار قرآن ۹۰

۳ فصل سوم : نزول قرآن ۹۳

۱-۳ درس سیزدهم: مفهوم شناسی نزول قرآن ۹۴

۱-۱-۳ نزول روحانی ۹۵

۲-۱-۳ نزول مقامی ۹۶

۳-۱-۳ نزول حقیقی (در مقابل نزول مادی و اعتباری) ۹۷

۴-۱-۳ مرحله و مرتبه نزول قرآن ۹۷

۵-۱-۳ آغاز نزول ۹۸

۲-۳ درس چهاردهم: انواع نزول قرآن ۱۰۲

۱-۲-۳ نحوه نزول کتب آسمانی بر انبیاء و چگونگی نزول قرآن کریم ۱۰۲

۲-۲-۳ نزول دفعی و نزول تدریجی ۱۰۵

۳-۲-۳ مراتب نزول و کیفیت دریافت ظاهر و باطن قرآن ۱۰۷

۴-۲-۳ علت نزول تدریجی قرآن ۱۰۹

۵-۲-۳ حکمت نزول تدریجی قرآن ۱۱۰

۳-۳	درس پانزدهم: ترتیب موجود قرآن و ترتیب نزول قرآن.....	۱۱۶
۳-۳-۱	سوره های مورد اختلاف.....	۱۲۱
۳-۳-۲	آیات استثنائی.....	۱۲۶
۳-۴	درس شانزدهم: اسباب نزول.....	۱۲۸
۳-۴-۱	سبب نزول یا شان نزول.....	۱۳۱
۳-۴-۲	تنزیل و تاویل.....	۱۳۱
۳-۴-۳	سوره های مکی و مدنی و فواید شناخت آنها.....	۱۳۱
۳-۴-۴	معیار و ملاک تشخیصی سوره های مکی و مدنی.....	۱۳۵
۳-۴-۵	نحوه تشخیص سوره های مکی و مدنی.....	۱۳۶
۳-۴-۶	خصوصیات آیات و سور مکی و مدنی.....	۱۳۷
۳-۵	درس هفدهم: کیفیت نزول وحی.....	۱۴۳
۳-۵-۱	نزول وحی و حالت های پیامبر(ص).....	۱۴۴
۳-۵-۲	شواهدی دال بر عدم سحر و جنون پیامبر(ص).....	۱۴۷
۳-۵-۳	تجلی عرفانی از حالات پیامبر اکرم(ص) هنگام دریافت وحی.....	۱۴۹
۴	فهرست منابع و مآخذ.....	۱۵۲

فصل اول: کلیاتی در علوم قرآن

۱-۱ درس اول: مفهوم شناسی (۱)

اهداف و کاربردهای این درس

- آشنایی با معنای لغوی و اصطلاحی علوم قرآنی
- آشنایی با معانی واژه های علوم و قرآن

علوم قرآنی اصطلاحی است درباره مسائل مرتبط با شناخت قرآن و شوون مختلف آن. فرق میان علوم قرآن و معارف قرآن در این است که علوم قرآنی بحثی بیرونی است و به درون و محتوای قرآن از جنبه تفسیری کاری ندارد، اما معارف قرآنی کاملاً با مطالب درون قرآن و محتوای آن سروکار داشته و یک نوع تفسیر موضوعی به شمار می رود.

علوم قرآنی در مورد بحث های مقدماتی برای شناخت قرآن و پی بردن به آیات و مفاهیم آن به کار می رود. در علوم قرآنی مبحثی مانند: وحی و نزول قرآن، مدت و ترتیب نزول، جمع و تالیف قرآن، کاتبان وحی، توحید مصاحف، حجیت و عدم تحریف قرآن، اعجاز قرآن و... مطرح می باشد؛ از این رو به صیغه جمع به کار برده اند که هر یک از این مسائل در چارچوب خود استقلال داشته و در علمی جدا شناخته می شود و غالباً ارتباط تنگاتنگی میان این مسائل وجود ندارد. لذا میان مسائل عوم قرآنی نظم طبیعی برقرار نیست تا رعایت ترتیب میان آنها ضروری گردد. در نتیجه هر مسئله جدا از هم قابل بحث و بررسی خواهد بود.^۱

به اعتقاد دانشمندان علوم قرآنی، در میان صحابه پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله، امیر المومنین علیه السلام از پیشگامان تفسیر و علوم قرآنی بوده است؛ البته دوره تدوین تفسیر و علوم قرآنی از قرن دوم آغاز شده است. یحیی بن یعمر (م ۸۹ق) در اواخر قرن اول، حسن بصری (م ۱۱۰ق) در قرن دوم، یحیی بن زید معروف به فراء (م ۲۰۷ق) در قرن سوم، ابن

^۱ - معرفت، علوم قرآنی ص ۸

جریر طبری (م ۳۱۰ق) در قرن چهارم، سید شریف رضی (م ۴۰۶ق) در قرن پنجم و خیلی از علمای دیگر در این زمینه تألیفاتی داشته اند. از قرن پنجم به بعد مباحث قرآنی به صورت گسترده تر مورد توجه قرار گرفت و تدوین جامع انواع علوم قرآنی از قرن هشتم با تألیف کتاب البرهان فی علوم القرآن اثر زرکشی آغاز گردید و پس از آن کتاب الاتقان فی علوم القرآن نوشته جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱ق) از مهمترین منابع علوم قرآنی است. از جمله تألیفات مهم در قرن اخیر در زمینه علوم قرآنی می توان به کتاب مناهل العرفان فی علوم القرآن، تألیف محمد عبد العظیم زرقانی، تاریخ قرآن تألیف محمد رامیار، البیان فی تفسیر القرآن تألیف آیت الله سید ابوالقاسم خوئی، قرآن در اسلام تألیف علامه سید محمدحسین طباطبایی، التمهید فی علوم القرآن تألیف آیت الله محمدهادی معرفت و قرآن شناسی تألیف آیت الله محمدتقی مصباح یزدی اشاره کرد.

۱-۱-۱ معنای لغوی علوم قرآن

به منظور تعریف علوم قرآن، ابتدا هریک از این دو کلمه در لغت و اصطلاح و سپس به صورت ترکیب مورد بررسی قرار می گیرد:

۱-۱-۲ علوم

این واژه جمع «علم» است. علم در لغت به معنای آگاهی در مقابل «جهل و نادانی» و مترادف با شعور و شناخت است. اما «علوم» در کاربرد حکیمان، متکلمان، دانشمندان شرع و عالمان مدون علوم، معانی اصطلاحی مختلفی به خود گرفته است. علوم در اصطلاح اخیر (علمای تدوین) به علوم قرآن نزدیک تر است زیرا علوم قرآن در ساختار علمی مدون، سامان یافته است. علوم در اصطلاح این افراد بر دانش‌های نظام یافته در جهتی واحد، اطلاق شده

است، خواه وحدت در موضوع باشد یا در غایت و خواه آن دانش‌ها، تصور باشد یا تصدیق و خواه آن تصدیقات، مسائلی کلی باشد- که غالباً چنین است- یا جزئی و تخصصی.^۱

۱-۱-۳ قرآن

درباره واژه قرآن، آراء مختلفی ارائه شده است. این اظهارات را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. دسته اول، مواردی که قرآن را جامد دانسته است؛ دسته دوم، مواردی که آن را مشتق گرفته است. اما در مورد نخست (جامد و اسم علم بودن) زرکشی و به دنبال او سیوطی، به نقل از خطیب بغدادی و بیهقی آورده اند که شافعی در روایت خود از قرائت ابن کثیر، «قرآن» را غیر مهموز می‌خواند ولی «قرأت» را به همزه قرائت می‌کرد. شافعی می‌گفت: قرآن، اسم کتاب خداوند و غیر مهموز و همانند اسم‌های تورات و انجیل است. سیوطی، خود نیز همین نظر را برگزیده است. اما در مورد دوم (مشتق بودن) اختلاف بیشتر است. برخی آن را صحیح سالم و مشتق از «قرن» دانسته اند. قرن به معنای، ضمیمه کردن و در کنار هم نهادن است و از آن‌رو که سوره‌ها و آیه‌ها و کلمه‌های قرآن، در کنار هم، به یکدیگر ضمیمه شده، قرآن نام گرفته است، این گفتار از آن اشعری (۳۲۴ ق) است. فرآء (۲۰۷ ق) نیز قرآن را صحیح سالم و هم ساختار «قرائن» (جمع قرینه) دانسته است؛ زیرا آیات آن، یکدیگر را تصدیق می‌کند و به همدیگر شباهت دارد، از این رو قرینه یکدیگر است. برخی آن را صحیح مهموز و مشتق از «قرأ» گرفته اند؛ در این میان لحيانی (۲۱۵ ق) می‌گفت: «قرآن» مهموز و همانند رجحان و غفران، مصدر «قرأت» است و از باب نام‌گذاری مفعول به مصدر، «کتاب مقروء» قرآن نام گرفته است. قرآن مجید، از این نام خود «قران» حدود ۵۸ مورد و بیشتر از دیگر نام‌هایش نام برده است.^۲

۱ - اقبال، فرهنگنامه علوم قرآن، صص ۱۹-۲۵

۲ - اقبال، فرهنگنامه علوم قرآن، صص ۱۹-۲۵

۱-۱-۴ علوم قرآن

علوم قرآن در لفظ، یک ترکیب اضافی (مضاف و مضاف الیه) است. اضافه این دو لفظ، به همه علوم و معارف مربوط به قرآن اشاره دارد و لفظ «علوم» آن، جمع است زیرا مراد از آن یک علم مرتبط با قرآن نیست بلکه مقصود همه علمی است که در خدمت قرآن و یا مستند به آن است. بر این اساس علمی چون تفسیر، قراءات، رسم الخط، اعجاز، اسباب النزول، ناسخ و منسوخ، اعراب قرآن، غریب القرآن، علوم دینی و زبان عربی و ... را در بر دارد. به دیگر عبارات، این مرکب اضافی، هم شامل «علوم فی القرآن» و هم «علوم للقرآن» است. اما «علوم فی القرآن» که - تقریبا به معنای وصفی (العلوم القرآنیة) نزدیک است - همان دانش‌های قرآنی است یا دانش‌هایی که در آیات الهی وجود دارد و از قرآن به دست می‌آید. این معنی نزد پیشینیان متداول بود و برخی قرآن را شامل همه علوم (علوم عیان و پنهان اعتقادی و عملی دینی و هم علوم دنیوی) می‌دانستند. اما در «علوم القرآن» معنای اضافی از ترکیب علوم القرآن - که شامل همه علوم دینی و عربی بود - رخت بر بسته و برای علمی مدون، علم و اسم خاص شده است که از آن به اصطلاح علوم قرآن تعبیر گردیده است. موضوع علوم قرآن، بررسی قرآن مجید از جنبه‌های مختلف و مرتبط یاد شده در تعریف است. فائده این علم، به فرهنگ والا و فراگیر قرآن مجید و شناخت معارف ارزشمند آن و آمادگی دفاع خوب از حریم آن و آن‌گاه آسانی ورود به تفسیر قرآن، باز می‌گردد.^۱

۱-۱-۵ مفهوم لغوی واژه قرآن

درباره اشتقاق و تلفظ و مفهوم لغوی قرآن در بین صاحب‌نظران افکار و نظرات متفاوتی وجود دارد که در ابتدا به شرح آن می‌پردازیم:

^۱ - اقبال، فرهنگنامه علوم قرآن، صص ۱۹-۲۵

۱-۱-۶ "قرآن" اسم جامد

برخی از علما و صاحب‌نظران معتقدند این واژه از هیچ مبدئی مشتق نشده بلکه در ابتدا برای کلام الهی وضع شده و در زبان عربی نیز کاربرد و سابقه استفاده نداشته است. از میان علما و صاحب‌نظران، شافعی این سخن را تبیین و تایید نموده که قرآن از ریشه دیگری گرفته نشده است. زیرا اگر مشتق از (قَرء) بود، در آن صورت به هر چیز خواندنی لفظ قرآن تعلق می‌گرفت. سیوطی نیز بعد از ذکر و بررسی آراء دیگران به تایید نظر شافعی پرداخته است.^۲

۱-۱-۷ "قرآن" اسم مشتق و مهموز

برخی علما و اندیشمندان واژه قرآن را مشتق از ریشه (قرأ) به معنی (جمع و گردآوری) گرفته‌اند.^۳ علت این تسمیه آن است که این کتاب ثمره و نتیجه همه کتابهای انبیاء پیشین را در خود جمع کرده و جمیع همه علوم است. برخی نیز قرآن را اسمی مشتق و مهموز از (قرأ) به معنی قرائت و پیرو هم آوردن و خواندن آورده‌اند. چون قاری هنگام تلاوت قرآن، حروف و کلمات آن را به دنبال هم می‌آورد، به همین جهت آن را قرآن نامیده‌اند.

۱ - الزییدی، تاج العروس. ج ۱ ص ۳۷۱. اصفحانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۶۶۹. زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ج ۱ ص ۱۴.

۲ - سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۴۴

۳ - خلیل بن احمد، العین، ج ۵، ص ۲۰۵. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱ ص ۱۲۸. جوهری، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه، ج ۱، ص ۶۵

۱-۱-۸ "قرآن" اسم مشتق و غیر مهموز

گروهی از لغت شناسان واژه (قرآن) را مشتق از (قرن) به معنای ضمیمه کردن دو چیز به یکدیگر دانسته و در نتیجه مجموعه سوره ها و آیه ها و حرف ها را قرآن نامیده اند.^۱

بعضی از علما واژه قرآن را مشتق از (قرائن) جمع (قرینه) دانسته و از آن جهت آن را قرآن خوانده اند که آیات آن قرینه و مثل همدیگر است و قسمتی قسمت دیگر را تایید می کند.^۲

۱ - فخر رازی، مفاتیح الغیب، ج ۵ ص ۲۵۳. سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۴۴. زرقانی، مناهل العرفان فی

علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۴

۲ - صبحی صالح، مباحث فی علوم القرآن، ص ۱۸. مناع القطان، مباحث فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۶

۱-۲-۱ درس دوم: مفهوم شناسی (۲)

اهداف و کاربردهای این درس:

- آشنایی با محدوده مباحث علوم قرآنی
- آشنایی با ضرورت و فواید شناخت علوم قرآن
- آشنایی با جایگاه علوم قرآن در تفسیر
- آشنایی با منابع مفید در زمینه علوم قرآنی
- آشنایی با اسامی و اوصاف قرآن

برای ورود به هر علمی لازم است آن علم تعریف و هدف و قلمرو آن مشخص شود تا اینکه هدف از آموزش و مقصود و مقصد آن تبیین گردد. درباره تعریف دانش علوم قرآن، علما و محققان قرآنی تعاریفی را ارائه داده اند که برای روشن شدن این مسئله به اهم این تعاریف اشاره می شود:

۱-۲-۱-۱ تعریف علوم قرآن

هر علمی را که در خدمت قرآن بوده یا مستند به آن باشد، مشتمل بر علوم قرآنی است. لذا علوم قرآن، علم تفسیر، علم قرائات، علم رسم الخط قرآن، علم اعجاز قرآن، علم اسباب نزول، علم اعراب قرآن، علم غریب القرآن، علوم دینی، علم لغت و غیر اینها را شامل می شود.^۱ سیوطی مفهوم علوم قرآنی را از این هم فراتر برده و حتی علم هیات، هندسه، طب و مانند آن را جزء علوم قرآنی برشمرده است و قرآن را مشتمل بر اینها دانسته است.^۲ برخی از پژوهشگران انواع عمومی را که علوم قرآن شامل آنها می شود، به سه دسته تقسیم کرده اند:

^۱ - زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۳

^۲ - سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۳۳۸

- علمی که به صورت مستقیم در خدمت قرآن است و مفسر را برای رسیدن به معارف قرآنی کمک می کند.
- علمی که قرآن را موضوع بحث قرار داده و درباره آن بحث می کند.
- علمی که از قرآن استنباط می شود.^۱

گفتنی است که علوم قرآن دارای دو مفهوم عام و خاص است. در مفهوم عام، تمام علمی را که به گونه ای با قرآن مرتبط اند، پوشش می دهد و در مفهوم خاص تنها علمی را شامل می شود که از قرآن استخراج می شوند. علوم قرآن در اصطلاح دانش خاصی است که موضوع آن قرآن باشد و آنچه را که درباره این کتاب الهی مطرح است، بررسی می کند.^۲

۱-۲-۲ ضرورت شناخت و فواید علوم قرآن

شاید این سوال به اذهان متبادر شود که مهمترین مسئله در مورد قرآن، شناخت مفاهیم و معارف والای قرآن و یا به عبارت دیگر فهمیدن محتوای کلام هدایت بخش الهی است و پرداختن به علوم قرآن ضرورتی ندارد. هر چند مقصد نهایی و هدف اعلی پیرامون قرآن، شناخت معارف والای آن است، اما بدون بررسی مسائل علوم قرآن، حداقل در برخی زمینه ها، تفسیر قرآن و دست یابی به آموزه های آن بر پایه ای استوار بنا نخواهد شد. پرداختن به علوم قرآن فوایدی را در بر دارد که ضرورت پرداختن به آن علم را تبیین می کند.

۱-۲-۳ جایگاه علوم قرآن در تفسیر

شایان ذکر است که اصطلاح علوم قرآن با آنچه در سده های نخستین مصطلح بود، متفاوت است. علوم قرآن در گذشته بر مباحث تفسیری اطلاق می شد و تفسیر، علمی از علوم قرآن

^۱ - عتر، علوم القرآن الکریم، ص ۷

^۲ - باقری علی اوسط، علوم قرآن، چیستی، چرایی و چگونگی، قرآن شناخت، ش ۱، ص ۳۷

بوده است. علوم قرآن عموماً نگاهی از بیرون به قرآن دارد نه از درون. بر خلاف علم تفسیر که مستقیماً به محتوا و آیات قرآن می پردازد و نگاهی درونی دارد. علوم قرآنی مقدمه ای برای تفسیر و معارف قرآنی است. اکثر مباحث علوم قرآن، مقدمه و پیش نیاز فهم قرآن است و بدون شناخت آنها، اساساً فهم قرآن به عنوان کتابی اسمانی ممکن است دشوار باشد. مانند بحث اعجاز قرآن که بدون فهم آن، آسمانی بودن و الهی بودن قرآن بر ما روشن نخواهد شد.

بعضی از مباحث علوم قرآنی در شمار مبانی تفسیر است و از این جهت، در فهم قرآن نقش آفرینی می کند. برای دستیابی به معنا و محتوای یک متن، مسائل و موضوعاتی وجود دارد که باید قبل از وارد شدن در فهم متن، آنها را مورد بررسی و بحث قرار دهیم.

در فرمایشات امامان معصوم (ع) لزوم شناخت برخی مباحث علوم قرآن برای تفسیر صحیح قرآن، مورد تأکید قرار گرفته است. نقل شده است که امام علی (ع) به یکی از قضات برخورد کرد و از وی پرسید: آیا ناسخ را از منسوخ می شناسی؟ وی گفت: خیر. حضرت علی (ع) به وی فرمود: خود و دیگران را به هلاکت انداخته ای، هر حرفی از قرآن دارای وجوهی است.^۱

۱-۲-۴ مهمترین کتب موجود در زمینه علوم قرآن

- ۱- الوقوف از شیبۀ بن نصح مدنی (متوفای ۱۳۰).
- ۲- معانی القرآن از یحیی بن زیاد فرّاء (متوفای ۲۰۷)
- ۳- رغیب از محمد بن عمر واقدی (متوفای ۲۰۷).
- ۴- غلط رجال از محمد بن عمر واقدی (متوفای ۲۰۷).
- ۵- اعجاز القرآن از ابو عبیده معمر بن المثنی (متوفای ۲۰۹).
- ۶- فضائل القرآن از ابو عبیده قاسم بن سلام (متوفای ۲۲۴).

^۱ - عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۱۲

- ۷- المقصور و الممدود از ابو عبیده قاسم بن سلام (متوفای ۲۲۴).
- ۸- غریب القرآن از ابو عبیده قاسم بن سلام (متوفای ۲۲۴).
- ۹- ناسخ و منسوخ از ابو عبیده قاسم بن سلام (متوفای ۲۲۴).
- ۱۰- اعجاز القرآن از ابو عبیده قاسم بن سلام (متوفای ۲۲۴).
- ۱۱- ناسخ و منسوخ از احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی (متوفای حدود ۲۵۰).
- ۱۲- غریب الفاظ قرآنی از ابوزرعه عراقی (متوفای ۲۶۴).
- ۱۳- ثواب القرآن از ابو عبدالله احمد بن محمد بن سیار (متوفای ۲۶۸).
- ۱۴- کتاب القرائه از ابو عبدالله احمد بن محمد بن سیار (متوفای ۲۶۸).
- ۱۵- تاویل مشکل القرآن از ابو محمد عبدالله بن مسلم (ابن قتیبه) (متوفای ۲۷۶).
- ۱۶- تفسیر غریب القرآن از ابو محمد عبدالله بن مسلم (ابن قتیبه) (متوفای ۲۷۶).
- ۱۷- اعراب القرآن از ابو محمد عبدالله بن مسلم (ابن قتیبه) (متوفای ۲۷۶).
- ۱۸- قرائات از ابو محمد عبدالله بن مسلم (ابن قتیبه) (متوفای ۲۷۶).
- ۱۹- اعراب القرآن از ابوالعباس محمد بن یزید مبرد نحوی (متوفای ۲۸۶).
- ۲۰- فضائل القرآن از ابو عبدالله محمد بن ایوب بن ضریس (متوفای ۲۹۴).
- ۲۱- الحاوی از محمد بن خلف بن مرزبان (متوفای ۳۰۹).
- ۲۲- التنزیه و ذکر متشابهات القرآن از ابو محمد حسن بن موسی نوختی (متوفای ۳۱۰).
- ۲۳- المصاحف از ابوبکر بن ابی داوود عبدالله بن سلیمان سجستانی (متوفای ۳۱۶).
- ۲۴- الناسخ و المنسوخ از ابوبکر بن ابی داوود عبدالله بن سلیمان سجستانی (متوفای ۳۱۶).
- ۲۵- السبعه فی القرائات از ابن مجاهد ابوبکر احمد بن موسی (متوفای ۳۲۴).
- ۲۶- البیان فی اعراب القرآن از ابو البرکات عبدالرحمان انباری (متوفای ۳۲۸).
- ۲۷- عجائب علوم القرآن از ابو البرکات عبدالرحمان انباری (متوفای ۳۲۸).
- ۲۸- فضائل القرآن از محمد بن یعقوب کلینی (متوفای ۳۲۸).

- ۲۹- غریب القرآن از ابوبکر محمد بن عزیز سجستانی.
- ۳۰- اعراب القرآن از ابوجعفر احمد بن محمد نخّاس (متوفای ۳۳۸).
- ۳۱- الناسخ و المنسوخ از ابوجعفر احمد بن محمد نخّاس (متوفای ۳۳۸).
- ۳۲- معانی القرآن از ابوجعفر احمد بن محمد نخّاس (متوفای ۳۳۸).
- ۳۳- نُكْتُ القرآن ابومحمد قصاب محمد بن علی کرخی (متوفای حدود ۳۶۰).
- ۳۴- احکام القرآن از ابوبکر احمد بن علی رازی جصاص (متوفای ۳۷۰).
- ۳۵- الحجّة فی القرائات از ابوعلی فارسی (متوفای ۳۷۷).
- ۳۶- النکت فی اعجاز القرآن از ابوالحسن علی بن عیسی رمانی (متوفای ۳۸۶).
- ۳۷- الاستغناء از محمد بن علی ادفوئی (متوفای ۳۸۸).
- ۳۸- بیان اعجاز القرآن از ابو سلیمان حمد بن محمد بُستی خطابی (متوفای ۳۸۸).
- ۳۹- اعجاز القرآن از ابوبکر محمد بن طیب باقلانی (متوفای ۴۰۳).
- ۴۰- تلخیص البیان از ابو الحسن محمد بن الحسین شریف رضی (متوفای ۴۰۴).
- ۴۱- حقائق التاویل از ابو الحسن محمد بن الحسین شریف رضی (متوفای ۴۰۴).
- ۴۲- البیان فی تفسیر القرآن از آیت الله العظمی سید ابوالقاسم خوئی (ره).
- ۴۳- قرآن شناسی از آیت الله محمدتقی مصباح یزدی
- ۴۴- التمهید فی علوم القرآن از آیت الله محمد هادی معرفت.
- ۴۵- علوم قرآنی از آیت الله معرفت.
- ۴۶- تاریخ القرآن از ابوعبدالله زنجانی.
- ۴۷- پژوهشی در تاریخ قرآن کریم از دکتر سیدمحمدباقر حجّتی.
- ۴۸- البرهان فی علوم القرآن از ابو عبدالله زرکشی.
- ۴۹- الاتقان فی علوم القرآن از جلال الدین سیوطی.
- ۵۰- مناهل العرفان فی علوم القرآن از محمد عبدالعظیم زرقانی.
- ۵۱- مباحث فی علوم القرآن از دکتر صبحی صالح.